

αρχαιολογία
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ	Άγιος Αθανάσιος Θεσσαλονίκης, Γραπτή ζωφόρος στην πρόσοψη του μακεδονικού τάφου ΙΙΙ. Τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ. (φωτ. Π. Γκούμας, 1996).
ΕΙΚΟΝΕΣ ΠΡΟΛΟΓΟΥ	σελ. 4-5. Λητή Θεσσαλονίκης, Ορειχάλκινος κρατήρας από το νεκροταφείο του Δερβενίου (ανάπτυγμα της παράστασης). 330-320 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. σελ. 8. Δίον Πιερίας, Έπαυλη του Διονύσου. Ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση Διονύσου επάνω σε άρμα. Ύστερος 2ος - πρώιμος 3ος αι. μ.Χ.

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ Αθηνά Ραγιά

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ Κική Μπίρταχα

ΥΠΟΣΤΡΩΜΑ ΧΑΡΤΩΝ ROAD EDITIONS

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΧΑΡΤΩΝ Κέλλυ Καλογήρου

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΟΞΟ Ο.Ε.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ Δημήτρης Θανασούλης

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ Γιώργος Ηλιόπουλος

ISBN 978 960 204 365 3

© 2017 Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ

Σκουφά 58, 10680 Αθήνα

Τηλ. 210 3611692, Fax 210 3600865

www.melissabooks.com

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη. Σύμφωνα με το νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

αρχαιολογία

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ

Επιστημονική επιμέλεια
Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος
Δέσποινα Τσιαφάκη

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΜΕΛΙΣΣΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος - Δέσποινα Τσιαφάκη 9

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ

Περιβάλλον και Άνθρωπος

Παλαιοπεριβάλλον Αθανασία Κραχτοπούλου 20

Εμφάνιση του ανθρώπου Ανδρέας Ντάρας 24

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα

Εποχή του Λίθου Ντούσκα Ούρεμ-Κώτσου - Μιχάλης Φωτιάδης 30

Εποχή του Χαλκού (3η και 2η χιλιετία π.Χ.) Στέλιος Ανδρέου 38

Εποχή του Σιδήρου (1050-480 π.Χ.) Μιχάλης Τιβέριος 46

Κλασικοί χρόνοι (480-323 π.Χ.) Πολυξένη Αδάμ-Βελένη 56

Ελληνιστικοί χρόνοι (336-168 π.Χ.) Ιωάννης Τουράτσογλου 66

Ρωμαϊκοί χρόνοι (168 π.Χ.-4ος αι. μ.Χ.) Εμμανουήλ Βουτυράς 72

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα

Προϊστορικοί χρόνοι Χριστίνα Ζιώτα 82

Ιστορικοί χρόνοι Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσίδη 85

Προϊστορική Πίνδος Νίκος Ευστρατίου 90

Καστρί Πολυνερίου Στέλλα Δρούγου 93

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα

Προϊστορικοί χρόνοι Χριστίνα Ζιώτα 98

Ιστορικοί χρόνοι Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσίδη 102

Αιανή Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσίδη 106

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα

Προϊστορικοί χρόνοι Γεωργία Στρατούλη 114

Ιστορικοί χρόνοι Χαράλαμπος Τσούγγαρης 118

Άργος Ορεστικό Δημήτρης Δαμάσκος - Δημήτρης Πλάντζος 122

Διοπηλιό Κώστας Κωτσάκης 124

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα

Προϊστορικοί χρόνοι Πανίκος Χρυσοστόμου 130

Ιστορικοί χρόνοι Ελπινίκη Ναούμ 135

Πέτρες Πολυξένη Αδάμ-Βελένη 138

Ελληνιστική πόλη Φλώρινας 141

Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη - Ιωάννης Ακαμάτης

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα

Προϊστορικοί χρόνοι Μαρία Παππά 146

Ιστορικοί χρόνοι Αθηνά Αθανασιάδου -
Ελένη Γεροφωκά - Κωνσταντίνος Νούλας 150

Νεολιθικός οικισμός Μακρύγιαλου Μαρία Παππά 154

Παλιάμπελα Κώστας Κωτσάκης 156

Πύδνα Μάνθος Μπέσιος 158

Μεθώνη Μάνθος Μπέσιος 162

Δίον Σεμέλη Πινηγιάτογλου 166

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα

Προϊστορικοί χρόνοι Ευαγγελία Στεφανή 180

Ιστορικοί χρόνοι Μιλτιάδης Χατζόπουλος 184

Λευκόπετρα Ευαγγελία Στεφανή	188
Βεργίνα/ Αιγές Στέλλα Δρούγου	190
Η πόλη Αγγελική Κοτταρίδη	192
Το ανάκτορο Αγγελική Κοτταρίδη	195
Θέατρο - Μπρωό Στέλλα Δρούγου	200
Ιερό Εύκλειας - αγορά Αθανασία Κυριάκου	204
Η ακρόπολη και τα τείχη Βασιλική Γ. Σταματοπούλου	208
Η νεκρόπολη Στέλλα Δρούγου	212
Οι βασιλικοί τάφοι Χρυσούλα Σαατσόγλου-Παλιαδέλη	218
Ασώματα Αγγελική Κουκουβού	226
Βέροια Ιωάννης Γραϊκός	228
Νέα Νικομήδεια Kenneth Wardle	230
Μίεζα Νεκτάριος Πουλακάκης	232
Αγγελοχώρι Ευαγγελία Στεφανή	236

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα	
Προϊστορικοί χρόνοι Πανίκος Χρυσοστόμου	240
Ιστορικοί χρόνοι Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη - Ιωάννης Ακαμάτης	244
Πέλλα Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη - Ιωάννης Ακαμάτης	248
Πέλλα. Το ανάκτορο και οι μακεδονικοί τάφοι Παύλος Χρυσοστόμου	259
Αρχοντικό	
Προϊστορικοί χρόνοι Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου	264
Ιστορικοί χρόνοι Παύλος Χρυσοστόμου	266
Έδεσσα Αναστασία Χρυσοστόμου	270
Μάνδαλο Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου	272

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα	
Προϊστορικοί χρόνοι Θώμη Σαββοπούλου	276
Ιστορικοί χρόνοι Θώμη Σαββοπούλου	280
Παλατιανό Ηλέκτρα Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη	283

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα	
Προϊστορικοί χρόνοι Μαρία Παππά	288
Ιστορικοί χρόνοι Ιωάννης Ξυδόπουλος	296
Καστανάς Ιωάννης Ασλάνης	302
Άσπρος Kenneth Wardle	306
Νέα Φιλαδέλφεια Βασιλική Μισοπλίδου-Δεσποτίδου	308
Άγιος Αθανάσιος - Γέφυρα Μαρία Τσιμπίδου-Αυλωνίτη	310
Σίνδος Στέφανος Γηματζίδης	313
Λητή Κατερίνα Τζαναβάρη	316
Θεσσαλονίκη Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου	320
Οι αρχαιότητες του Μετρό Θεσσαλονίκης Βασιλική Μισοπλίδου-Δεσποτίδου	330
Τούμπα Θεσσαλονίκης	
Προϊστορικοί χρόνοι Στέλιος Ανδρέου	334
Ιστορικοί χρόνοι Κώστας Σουρέφ	336
Πολίχνη Αστέριος Λιούτας - Στέφανος Γηματζίδης	338
Καραμπουρνάκι Ελένη Μανακίδου - Δέσποινα Τσιαφάκη	340
Θέρμη Ευδοκία Σκαρλατίδου	342
Αρχαία Αίνεια Ελισάβετ Τσιγαρίδα	344
Καλίνδοια Κώστας Σισμανίδης	347
Απολλωνία (Μυγδονία) Πολυξένη Αδάμ-Βελένη	350

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα	
Προϊστορικοί χρόνοι Μαρία Παππά	354
Ιστορικοί χρόνοι Ένα Winter	358
Άγιος Μάμας (προϊστορική Όλυνθος) Ιωάννης Ασλάνης	362
Όλυνθος Ελισάβετ Τσιγαρίδα	365
Ποτίδαια - Κασσάνδρεια Ντίνα Κουσουλάκου	370
Άφυτις Βασιλική Μισοπλίδου-Δεσποτίδου	374
Ιερό Άμμωνος Διός Ελισάβετ Τσιγαρίδα	376
Μένδη - Ποσειδί Σοφία Μοσχονοσιώτη	378
Τορώνη Αλέξανδρος Καμπιτόγλου - Σταύρος Πασπαλάς	382
Άκανθος Ελένη Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου	384
Στάγειρα Κώστας Σισμανίδης	387
Προχριστιανικός Άθως	
Ιωακείμ Αθ. Παπάγγελος - Στέφανος Π. Παλιομπής	392

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα	
Προϊστορικοί χρόνοι Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη	406
Ιστορικοί χρόνοι Αικατερίνη Περιτέρη	410
Αμφίπολη Κατερίνα Ρωμοπούλου	414
Τύμβος Καστά Αμφίπολης Αικατερίνη Περιτέρη	422
Κρουνέρι Δήμητρα Μαλαμίδου	426
Άργιλος Jacques Perreault - Ζήσης Μπόνιας	428
Προμαχών - Τορλίνα	
Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Ιωάννης Ασλάνης - Ivan Vajsov	430

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα	
Προϊστορικοί χρόνοι Στρατής Παπαδόπουλος	436
Ιστορικοί χρόνοι Ζήσης Μπόνιας	440
Νεάπολις (Καβάλα) Μαρία Νικολαΐδου-Πατέρα	444
Φάγρης Μαρία Νικολαΐδου-Πατέρα	446
Φίλιπποι Michel Sève	448
Ντικιλί Τας Pascal Darceque - Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη	456

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα	
Προϊστορικοί χρόνοι Δήμητρα Μαλαμίδου	460
Ιστορικοί χρόνοι	
Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Πηνελόπη Μάλαμα	464
Αρχαίος οικισμός Δράμας	
Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Πηνελόπη Μάλαμα	468
Σιταγροί Ernestine S. Elster - Colin Renfrew	470

Θ Ρ Α Κ Η

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα	
Προϊστορικοί χρόνοι Δημήτριος Μάτσας	474
Ιστορικοί χρόνοι Διαμαντής Τριαντάφυλλος	481

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα	
Προϊστορικοί χρόνοι	
Κωνσταντίνα Καλλιντζή - Στρατής Παπαδόπουλος	488
Ιστορικοί χρόνοι Κωνσταντίνα Καλλιντζή	493
Άβδηρα Κωνσταντίνα Καλλιντζή	498
Το φρούριο της Καλύβας Διαμαντής Τριαντάφυλλος	502

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα	
Προϊστορικοί χρόνοι Δημήτριος Μάτσας	506
Ιστορικοί χρόνοι Δημήτριος Μάτσας	512
Μαρώνεια Χρύσα Καραδήμα	518
Στρώμη Διαμαντής Τριαντάφυλλος - Δόμνα Τερζοπούλου	522

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα	
Προϊστορικοί χρόνοι Δημήτριος Μάτσας	526
Ιστορικοί χρόνοι Διαμαντής Τριαντάφυλλος	531
Μάκρη Νίκος Ευστρατίου	538
Αρχαία Ζώνη Πολυξένη Τσατσοπούλου-Καλούδη	542
Πλωτινόπολη Ματθαίος Κουτσουμανής	548
Ο ταφικός τύμβος της Μικρής Δοξίπαρας - Ζώνης	
Διαμαντής Τριαντάφυλλος - Δόμνα Τερζοπούλου	552

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	560
--------------	-----

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΩΝ	594
-----------------------------------	-----

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	608
---------------------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τον τέταρτο τόμο της σειράς ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ συγκροτούν οι γεωγραφικές ενότητες της Μακεδονίας και της Θράκης. Αυτές αντιστοιχούν σε μεγαλύτερα ή μικρότερα τμήματα των αρχαίων ομώνυμων περιοχών, με μικρό μέρος της Αρχαίας Μακεδονίας και μεγάλο τμήμα της Θράκης να συνεχίζουν σήμερα εκτός της ελληνικής επικράτειας.

Μέσα από αρχαίες και σύγχρονες γεωγραφικές επικράτειες και ένα γεωφυσικό περιβάλλον σπάνιας ποικιλότητας όπου επιβάλλονται οι ορεινοί Βαλκανικοί όγκοι και το πλούσιο υδρολογικό δίκτυο ποταμών και λιμνών αγγίζει τις ακτές του Αιγαίου και του Θρακικού πελάγους, ο παρών τόμος ξεδιπλώνει το ταξίδι του ανθρώπου στη Μακεδονία και τη Θράκη από την προϊστορία έως την ύστερη αρχαιότητα, με εργαλεία την αρχαιολογική σκαπάνη και τις γραπτές πηγές.

Το γεωγραφικό όνομα Μακεδονία είναι παράγωγο του εθνικού «Μακεδών» δηλώνοντας τη «χώρα» ή το «κράτος» των Μακεδόνων. Το όνομα παραδίδεται στον Ηρόδοτο, με την ετυμολογικά ασαφή ρίζα του να αναφέρεται είτε στο ύψος των ορεσίβειων εκείνων φυλών, είτε στο ύψος των δασών της καταγωγής τους. Στις γραπτές πηγές οι «Μακεδνοί» αναφέρονται ως φύλο δωρικό και η Μακεδονία ως η αχανής χώρα της επικράτειάς τους, όπου με ρυθμό βραδύ και συνθήκες τελείως διαφορετικές από εκείνες της νότιας Ελλάδας, η φυλετική κοινωνία υστέρησε αισθητά της πολιτικής. Στα κεφάλαια του τόμου η περιοχή που εξαπλώνεται βόρεια της Θεσσαλίας, ανατολικά της Ηπείρου και δυτικά της Θράκης, εξετάζεται πρώτα ως το πολυδιάστατο φυσικό περιβάλλον που βρέχεται από το Αιγαίο, ορίζεται από την οροσειρά της Πίνδου και τον ποταμό Νέστο, και οι πλούσιες κοιλάδες του διαρρέονται από τους μεγαλύτερους ποταμούς της νότιας Βαλκανικής. Οι υδάτινοι αυτοί άξονες (Αλιάκμων, Λουδίας, Αξιός, Εχέδωρος-Γαλλικός, Στρυμών, Νέστος), όπως και οι εκτεταμένες λίμνες κατά το μήκος της Μακεδονίας (Πρέσπες, Καστοριάς, Βεγορίτις, Δοϊράνη, Κορώνεια, Βόλβη) συνέστησαν το ελκυστικό περιβάλλον για τις πρώτες μόνιμες εγκαταστάσεις. Η διάκριση της γης αυτής από τη Θράκη δεν υφίστατο πριν τα ιστορικά χρόνια, πολλών δε μάλλον που εκείνη είχε ως φυσικό της όριο τον Ελλήσποντο, τη Θάλασσα του Μαρμαρά και τον Εύξεινο Πόντο στα ανατολικά. Ίσως σε αυτή την ισχυρά παράκτια διάστασή της οφείλεται η μυθολογική αναγωγή του ονόματος, με τη Θράκη να θεωρείται Ωκεανίδα, κόρη του Ωκεανού και της Παρθενόπης.

Ακολουθώντας τη μεθοδολογία που τηρήθηκε στους προηγούμενους τόμους της σειράς ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, το κυρίως έργο εξετάζει τη Μακεδονία και τη Θράκη κατά νομό (σήμερα «διοικητικό διαμέρισμα»), ξεκινώντας από την Πίνδο και τον Όλυμπο και καταλήγοντας στον Έβρο. Η κάλυψη μιας τόσο ευρείας γεωγραφικής περιοχής δεν επιτρέπει την αναλυτική παρουσίαση κάθε αρχαιολογικής θέσης και για τον λόγο αυτό προτάχθηκε η συνθετική συνεξέταση των περισσότερων θέσεων στο εισαγωγικό κεφάλαιο κάθε νομού, υπό τον τίτλο «Αρχαιολογικό και ιστορικό περίγραμμα». Οι προϊστορικοί οικισμοί και οι αρχαίες πόλεις μείζονος ενδιαφέροντος εξετάζονται σε επιμέρους μικρά κεφάλαια, όλα πλούσια εικονογραφημένα, ενώ η τεκμηρίωση ολοκληρώνεται με την εκτεταμένη βιβλιογραφία στο τέλος του τόμου.

Τόσο στη γενική επισκόπηση του ιστορικού και αρχαιολογικού περιγράμματος κάθε περιοχής όσο και στα ανεξάρτητα λήμματα, οι θέσεις εντάσσονται στο γεωγραφικό περιβάλλον και στο ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο που τις δημιούργησε, με έμφαση στα πορίσματα των πρόσφατων ερευνών και την ειδική εργογραφία. Χάρτες με τις θέσεις που αναφέρονται στον νομό προτάσσονται κάθε ενότητας, ώστε να διευκολύνουν τον αναγνώστη να παρακολουθήσει τον γεωγραφικό χώρο και την κατανομή των θέσεων σε αυτόν.

Το έργο περιλαμβάνει ενιαία για τη Μακεδονία και τη Θράκη εισαγωγικά κεφάλαια, σε ό,τι αφορά το Τοπίο και το Περιβάλλον (Ν. Κραχτοπούλου), όπου ο Άνθρωπος δραστηριοποιήθηκε από την Παλαιολιθική περίοδο και εξής (Α. Ντάρλας). Στο κύριο μέρος του βιβλίου, συνθετικά κεφάλαια, ξεχωριστά, πλέον, για τη Μακεδονία και τη Θράκη, εισάγουν τον αναγνώστη στην αρχαιολογική και ιστορική διαδρομή των κοινωνιών που αναπτύχθηκαν εδώ κατά τους προϊστορικούς και τους ιστορικούς χρόνους, εντοπίζοντας τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που σταδιακά διαμόρφωσαν τα διακριτικά τους γνωρίσματα.

Λόγω της ασύμμετρης γεωφυσικής και ιστορικής υπεροχής της έναντι της Θράκης, αναμενόμενα η συνθετική πραγμάτευση της Μακεδονίας είναι εκτενέστερη τόσο για τις προϊστορικές περιόδους (Εποχή του Λίθου: Ντ. Ούρεμ-Κώτσου, Μ. Φωτιάδης, Εποχή του Χαλκού: Στ. Ανδρέου) όσο και για τους ιστορικούς χρόνους (Εποχή του Σιδήρου: Μ. Τιβέριος, Κλασικοί χρόνοι: Π. Αδάμ-Βελένη, Ελληνιστικοί χρόνοι: Ι. Τουράτσογλου, Ρωμαϊκοί χρόνοι: Μ. Βουτυράς).

Τη Δυτική Μακεδονία εγκαινιάζουν οι νομοί Γρεβενών και Κοζάνης, με συνθετικά κεφάλαια των Χρ. Ζιώτα και Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη. Οι πρόσφατες έρευνες που φωτίζουν την εκμετάλλευση της Πίνδου κατά την Παλαιολιθική εποχή (Ν. Ευστρατίου) και το αταύτιστο ακόμα αρχαίο *άστυ στο* Καστρί (Στ. Δρούγου) συμπληρώνουν τον πρώτο νομό, ενώ το κεφάλαιο για την Αιανή, πρωτεύουσα του κράτους των Ελιμιωτών (Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη) τον δεύτερο νομό. Ακολουθούν οι νομοί Καστοριάς και Φλώρινας, το προϊστορικό αρχαιολογικό περίγραμμα των οποίων δίνεται από τους Γ. Στρατούλη και Π. Χρυσόστομου αντίστοιχα, ενώ τους ιστορικούς χρόνους συνθέτουν οι Χ. Τσούγγαρης και Ε. Ναούμ. Το προϊστορικό λιμναίο Δισπηλιό (Κ. Κωτσάκης) και ίσως το αρχαιότερο αστικό κέντρο των αυτοκρατορικών χρόνων της αρχαίας Ορεστίδος, Άργος Ορεστικό (Δ. Δαμάσκος, Δ. Πλάντζος), οριοθετούν χρονολογικά τις σημαντικότερες εγκαταστάσεις στον νομό Καστοριάς. Οι Πέτρες (Π. Αδάμ-Βελένη) και η ελληνιστική πόλη της Φλώρινας (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ι. Ακαμάτης) συμπληρώνουν τη διαδρομή του νομού Φλώρινας στον χρόνο, κλείνοντας την ενότητα της αρχαίας Άνω (σήμερα Δυτικής) Μακεδονίας.

Οι πολυάριθμοι νομοί της Κεντρικής Μακεδονίας αρχίζουν με τον νομό Πιερίας, κατοικία του Μακεδόνα, γενάρχη των Μακεδόνων (Ησίοδος, *Ἡοίαι* 2.5). Η αρχαιολογική και ιστορική επισκόπηση επιχειρείται από τη Μ. Παππά για την προϊστορική περίοδο και από τους Α. Αθανασιάδου, Α. Γεροφωκά και Κ. Νούλα για τους ιστορικούς χρόνους. Ένας από τους εκτενέστερους νεολιθικούς οικισμούς, στον Μακρύγιαλο (Μ. Παππά), και μία από τις πρώτες νεολιθικές εγκαταστάσεις στον ελλαδικό χώρο, στα Παλιάμπελα (Κ. Κωτσάκης), δίνουν το στίγμα της πρωιμότερης κατοίκησης στην περιοχή. Ακολουθούν η Πύδνα (Μ. Μπέσιος), πόλη που κατείχε καθοριστικό ρόλο στην ιστορία του μακεδονικού βασιλείου και η Μεθώνη (Μ. Μπέσιος), πρώτη αποικία των νότιων Ελλήνων στο βόρειο Αιγαίο, ήδη στον 8ο αι. π.Χ. Στους βόρειους πρόποδες του Ολύμπου βρίσκεται το Δίον (Σ. Πινγιάτογλου), η κατεξοχήν ιερή πόλη των Μακεδόνων και ένας από τους πλέον σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους σήμερα.

Το πρώτο λίκνο του μακεδονικού βασιλείου εκπροσωπεί ο νομός Ημαθίας, που κατοικήθηκε τουλάχιστον από την 7η χιλιετία π.Χ. (Ε. Στεφανή), διαγράφοντας μακραίωνη και σημαντική πορεία, και στους ιστορικούς χρόνους (Μ. Χατζόπουλος). Η περιοχή της Λευκόπετρας (Ε. Στεφανή) συμπεριλαμβάνει θέσεις από την προϊστορία μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα. Στην περιοχή της σύγχρονης Βεργίνας ήλθαν στο φως τα κατάλοιπα μιας εξέχουσας πόλης των Μακεδόνων, την οποία πολλοί μελετητές ταυτίζουν με την αρχαία πρωτεύουσα Αιγές (Αιγαιές). Τα ευρήματα, αλλά και η διεθνής ακτινοβολία της θέσης, όπως έγινε γνωστή μέσα από τη σκαπάνη του καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικου, σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό των ανασκαφών και μελετητών των μνημείων της σήμερα, εξηγούν γιατί η ενότητα της Βεργίνας παρουσιάζεται σε επιμέρους κεφάλαια, με γνώμονα την κάλυψη όλων των απόψεων και στόχο τη σφαιρική ενημέρωση του αρχαιόφιλου αναγνώστη.

Το εισαγωγικό κείμενο «Βεργίνα/Αιγές» (Στ. Δρούγου) προσφέρει πλήρη επισκόπηση της έρευνας και των ανακαλύψεων. Η παρουσίαση της εκτεταμένης πόλης (Α. Κοτταρίδη) και του λαμπρού ανακτόρου (Α. Κοτταρίδη) συνθέτουν την εικόνα της ζωής και των λειτουργιών της, ενώ το θέατρο και το Μητρώο (Στ. Δρούγου), το ιερό της Εύκλειας και η αγορά (Α. Κυριάκου) παρέχουν όψεις του δημόσιου και του θρησκευτικού βίου. Η ακρόπολη και τα τείχη (Β. Σταματοπούλου) οριοθετούν τον ζωτικό χώρο της πόλης, η ιστορική διαδρομή της οποίας ολοκληρώνεται με τις πολύχρυσες νεκροπόλεις (Στ. Δρούγου), κορωνίδα των οποίων συνιστούν οι βασιλικοί τάφοι της Μεγάλης Τούμπας (Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη).

Ο αρχαιολογικός πλούτος της Ημαθίας συμπληρώνεται με θέσεις χαρακτηριστικές για τη διαχρονία τους, όπως τα Ασώματα (Α. Κουκουβού). Το *άστυ* της Βέροιας (Ι. Γραικός), χώρος καταγωγής των Αντιγονιδών, γνώρισε ιδιαίτερη ακμή στη ρωμαϊκή περίοδο. Η Νέα Νικομήδεια (Κ. Wardle) παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την οικιστική και τον τρόπο διαβίωσης στην Αρχαιότερη Νεολιθική, ενώ η Μίεζα (Ν. Πουλακάκης), με τη Σχολή του Αριστοτέλη, αποτελεί μία από τις σημαντικότερες ελληνιστικές πόλεις, που διατηρεί μερικούς από τους λαμπρότερα διακοσμημένους μακεδονικούς τάφους. Το κεφάλαιο του νομού κλείνει με το Αγγελοχώρι (Ε. Στεφανή), που τεκμηριώνει ποικίλες όψεις της ζωής στην περιοχή από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Στον νομό Πέλλας το συνθετικό περίγραμμα παρουσιάζεται από τον Π. Χρυσσοστόμου (Προϊστορικοί χρόνοι) και τους Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ι. Ακαμάτη (Ιστορικοί χρόνοι). Η Πέλλα, πρωτεύουσα των Μακεδόνων και ένα από τα πλέον σημαντικά οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά κέντρα κατά την ελληνιστική περίοδο, συντίθεται από τους ανασκαφείς Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ι. Ακαμάτη. Το ανάκτορο και οι μακεδονικοί τάφοι της Πέλλας (Π. Χρυσσοστόμου) προσφέρουν όψεις της κεντρικής εξουσίας και του διοικητικού κέντρου του μακεδονικού βασιλείου, όπως και εκφράσεις των μεταθανάτιων αντιλήψεων επιφανών Μακεδόνων. Στο Αρχοντικό ανασκάπτεται οργανωμένος οικισμός με περίοδο ακμής την Εποχή του Χαλκού (Αικ. Παπαεθυμίου-Παπανθίμου), ενώ η ιστορική θέση (Π. Χρυσσοστόμου) ήλεγχε στρατηγικά τις οδικές αρτηρίες της Κάτω Μακεδονίας. Η πόλη της Έδεσσας (Α. Χρυσσοστόμου) προσφέρει πληροφορίες για τη λατρεία στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, και το Μάνδαλο (Αικ. Παπαεθυμίου-Παπανθίμου) συμβάλει σε μια σύγχρονη ανάγνωση των νεολιθικών λίθινων περιβόλων.

Το αρχαιολογικό και ιστορικό περίγραμμα του νομού Κιλκίς για τους προϊστορικούς και τους ιστορικούς χρόνους παρουσιάζεται από τη Θ. Σαββοπούλου και το Παλατιανό (Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη) περιγράφει μια ακμαία πόλη της Κρηστωνίας με μακραίωνη κατοίκηση.

Πλούσιος σε θέσεις ο νομός Θεσσαλονίκης, προσφέρεται για τη συνθετική επισκόπηση των προϊστορικών περιόδων (Μ. Παππά) και την ιστορική αποτίμηση των αιώνων μέχρι την αλλαγή της θρησκείας (Ι. Ξυδόπουλος). Ο Καστανάς (Ι. Ασλάνης) και η Άσσηρος (Κ. Wardle) συνιστούν δύο σημαντικές οικιστικές θέσεις που σταδιακά εξελίχθηκαν σε τούμπες της Εποχής του Χαλκού, ενώ η Νέα Φιλαδέλφεια (Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου) έναν οικισμό των γεωμετρικών χρόνων με σύγχρονο και αρχαϊκών χρόνων νεκροταφείο. Οι τύμβοι του Αγίου Αθανασίου (Μ. Τοιμπίδου-Αυλωνίτη) έφεραν στο φως μακεδονικούς τάφους, ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζει ο μονοθάλαμος με τη μοναδική ζωφόρο της σκηνής συμποσίου, που περιτρέχει το εξώφυλλο του τόμου. Η Σίνδος (Στ. Γυματζίδης), εκτός από το διάσημο αρχαϊκό νεκροταφείο, παρουσιάζει πολύτιμη συνέχεια κατοίκησης από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και την αρχαϊκή περίοδο. Η Λητή (Κ. Τζαναβάρη), από όπου ο μοναδικός κρατήρας και ο πάπυρος του Δερβενίου, διακρίνεται για τη διαχρονική παρουσία της από τα τέλη της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου μέχρι τις μέρες μας.

Η πόλη της Θεσσαλονίκης (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού) ιδρύεται από τον Κάσσανδρο στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., ως ιστορικό φαινόμενο συνοικισμού των αρχαίων κωμών, συνιστώντας μέχρι σήμερα την οικιστική, οικονομική και πολιτιστική μητρόπολη της Μακεδονίας. Μέρος του σύγχρονου γίνεσθαι της πόλης αποτελεί η κατασκευή του Μετρό που αποκαλύπτει καθημερινά τμήματα της ζωής της κατά την αρχαιότητα. Οι αναφανείσες αρχαιότητες των σωστικών ανασκαφών (Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου) αποτυπώνουν τα επεισόδια της ζωής απλών ανθρώπων που έδρασαν στον ευρύτερο πολεοδομικό ιστό. Η Τούμπα Θεσσαλονίκης αποδίδει το παλιμψηστο μιας εγκατάστασης παλαιότερης από την ίδρυση της πόλης, όπως η σκαπάνη την τεκμηριώνει για τους προϊστορικούς (Στ. Ανδρέου) και τους ιστορικούς χρόνους (Κ. Σουέρεφ). Η προκασσάνδρεια Θεσσαλονίκη συμπληρώνεται μέσα από την Πολίχνη (Α. Λιούτας, Στ. Γυματζίδης), το Καραμπουρνάκι (Ε. Μανακίδου, Δ. Τοιαφάκη), τη Θέρμη (Ε. Σκαρλατίδου) και την Αίνεια (Ε. Τσιγαρίδα), θέσεις που συναπαρτίζουν τη Θεσσαλονίκη του Κασσάνδρου. Τα Καλίνδοια (Κ. Σισμανίδης), με ιδιαίτερη ακμή στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους και η Απολλωνία (Π. Αδάμ-Βελένη), πόλη της αρχαίας Μυγδονίας, ολοκληρώνουν τον αρχαιολογικό καμβά του νομού.

Από τη Χαλκιδική, και ειδικότερα το σπήλαιο των Πετραλώνων, προέρχεται η παλαιότερη μαρτυρία ανθρώπινης παρουσίας στον ελλαδικό χώρο. Το αρχαιολογικό περίγραμμα του νομού δίνεται από τη Μ. Παππά για την προϊστορική περίοδο και την Ε. Winter για τους ιστορικούς χρόνους. Πλούσια σε πλουτοπαραγωγικές πηγές, η Χαλκιδική προσέλκυσε από νωρίς μόνιμες εγκαταστάσεις. Ο Άγιος Μάμας (Ι. Ασλάνης) αποκαλύπτει τη ζωή στην περιοχή από τη Νεότερη Νεολιθική μέχρι και το τέλος της Εποχής του Χαλκού, ενώ στους επόμενους αιώνες η άρτια ρυμοτομημένη Όλυνθος (Ε. Τσιγαρίδα) θα αποτελέσει την έδρα του Κοινού των Χαλκιδέων. Η Ποτίδαια (Ντ. Κουσουλάκου), αποικία των Κορινθίων στον αυχένα της Κασσάνδρας, παραμένει σταθερή σε όλες τις ιστορικές της φάσεις. Στη συνέχειά της η Άφυτις (Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου) σώζει στοιχεία κατοίκησης από την 3η χιλιετία π.Χ., δηλαδή πολύ πριν από την έλευση των Ερετριέων και την ίδρυση της αποικίας. Το γνωστό ιερό του Άμμωνος Διός (Ε. Τσιγαρίδα) τεκμηριώνει τη συνέχεια της λατρείας γύρω από το σπήλαιο όπου οι Αφύτιοι είχαν ιδρύσει ιερό του Διονύσου και των Νυμφών. Αποικία της Ερέτριας και η Μένδη (Σ. Μοσχονησιώτη) ολοκληρώνει τη χερσόνησο της Κασσάνδρας. Εδώ ανήκει το ιερό του Ποσειδώνα, ένα από τα πρωιμότερα εξω-αστικά ιερά του ελλαδικού χώρου, όπου η λατρεία ανάγεται στα μυκηναϊκά χρόνια.

Στο άκρο της Σιθωνίας, η Τορώνη (Α. Καμπίτογλου, Στ. Πασπαλάς) παρέχει γνώσεις για

την ανθρώπινη δραστηριότητα από την Εποχή του Χαλκού μέχρι και τη ρωμαϊκή περίοδο. Αποικία της Άνδρου η Άκανθος (Ε. Τρακοσοπούλου) αποτελεί την κορυφαία πόλη στον ισθμό της Ακτής (χερσονήσου του Αγίου Όρους) διατηρώντας τεκμήρια των Ελλήνων κατοίκων της, αλλά και προ-αποικιακά. Από τα Στάγειρα, επίσης ανδριακή αποικία και γενέτειρα του Αριστοτέλη (Κ. Σισμανίδης), έχουμε καλή γνώση του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Εδώ εντάσσεται και το μνημείο που πρόσφατα σχετίστηκε με το *Αριστοτέλειον*.

Ο Άθως (Ι. Παπάγγελος, Στ. Παλιομπέης), λόγω της ιδιαιτερότητάς του, παρουσιάζεται συνολικά ως ενιαίο κεφάλαιο, επικοινωνώντας στο ευρύ κοινό άγνωστες επί το πλείστον πληροφορίες για τον προχριστιανικό αρχαιολογικό πλούτο της χερσονήσου, αλλά και τις αρχαιολογικές συλλογές των αγιορείτικων Μονών.

Ο νομός Σερρών ανοίγει την ενότητα της Ανατολικής Μακεδονίας. Το αρχαιολογικό και ιστορικό περίγραμμα συντίθεται από τη Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη για την προϊστορική περίοδο και την Αικ. Περιστέρη για τους ιστορικούς χρόνους. Σημαίνοντα ρόλο για την περιοχή και την ιστορία της έπαιξε ο ποταμός Στρυμών, που λατρεύτηκε ως θεός. Η Αμφίπολη (Κ. Ρωμοπούλου), αποικία των Αθηναίων, αλλά με κατοίκηση ήδη από τα προϊστορικά χρόνια, σώζει την ιδιαίτερα επιβλητική οχύρωση και τη γέφυρα από όπου πέρασε ο Σπαρτιάτης στρατηγός Βρασιδάς. Οι πρόσφατες έρευνες στον τύμβο Καστά (Αικ. Περιστέρη) και η διεθνής απήχηση του ευρήματος επέβαλαν την ξεχωριστή παρουσίαση του σημαντικού ταφικού μνημείου. Παρόχθιος του Στρυμόνα είναι και ο οικισμός του Κρυονερίου (Δ. Μαλαμίδου), οι νεολιθικοί κάτοικοι του οποίου έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ψάρεμα και το κυνήγι. Εκεί κοντά ίδρυσαν και οι Άνδριοι την ανατολικότερη αποικία τους, την Άργιλο (J. Perraault, Ζ. Μπόνιας), παράλια πόλη που διασώζει τις βιοτεχνικές δομές της. Τον νομό κλείνει ο επίσης παραστρυμόνιος νεολιθικός οικισμός Προμαχών-Τορολνίκα (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ι. Ασλάνης, Ι. Vajson), ακριβώς επάνω στα σύνορα με τη Βουλγαρία. Η αρχαία θέση μοιράζεται σήμερα ανάμεσα στις δύο χώρες, συνιστώντας μοναδική περίπτωση άψογης διασυννοριακής αρχαιολογικής έρευνας.

Ο νομός Καβάλας παρουσιάζει ίχνη κατοίκησης τουλάχιστον από τη Νεολιθική εποχή (Σ. Παπαδόπουλος) και ακμάζει έως την ύστερη αρχαιότητα (Ζ. Μπόνιας). Η σύγχρονη Καβάλα συνεχίζει τη μακραίωνη πορεία της αρχαίας Νεαπόλεως (Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα) σώζοντας τμήματα από το ιδιαίτερο ιερό της Παρθένου. Ο Φάγρης (Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα) είναι ίσως η σημαντικότερη πόλη που ίδρυσε το θρακικό φύλο των Πιέρεων, όταν εκδιώχθηκε από την περιοχή του Ολύμπου και εγκαταστάθηκε στην Πιερική κοιλάδα. Οι Φίλιπποι (Μ. Σένε) οφείλουν το όνομά τους στον Φίλιππο Β', ο οποίος ίδρυσε την πόλη στη θέση των παλαιότερων Κρηνίδων. Με την ονομασία Ντικιλί Τας (Ρ. Darceque, Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη) είναι γνωστός ο νεολιθικός οικισμός στη θέση, η οποία πήρε το όνομά της από το εντυπωσιακό μνημείο του ρωμαίου στρατιωτικού Caius Vibius, που σώζεται εδώ.

Η ενότητα της Μακεδονίας ολοκληρώνεται με τον νομό Δράμας, στην προϊστορία του οποίου κεντρικό στοιχείο υπήρξε «η πεδιάδα ανάμεσα στους ορεινούς όγκους των Μενόικου, Φαλακρού, Λεκάνης και Παγγαίου» (Δ. Μαλαμίδου). Στην επισκόπηση των ιστορικών χρόνων οι Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Π. Μάλαμα διακρίνουν «πληθυσμιακή και πολιτιστική συνέχεια από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους». Ο αρχαίος οικισμός της Δράμας (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Π. Μάλαμα) εντάσσεται στον πολεοδομικό ιστό της σύγχρονης πόλης. Η ανασκαφή των Σιταγρών (Ε.Σ. Elster, C. Renfrew) τεκμηρίωσε έναν μείζονα οικισμό της Νεολιθικής και της Εποχής του Χαλκού που σχετίζεται με σημαντικές πολιτισμικές βαθμίδες της πρώιμης Μακεδονίας.

Η Θράκη στον παρόντα τόμο αφορά στην αιγαιακή ζώνη της αρχαίας Θράκης, ανάμεσα στους ποταμούς Έβρο ανατολικά και Νέστο δυτικά, η οποία βόρεια ορίζεται από τα αντερείσματα της Ροδόπης και νότια από το Θρακικό πέλαγος. Το ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα της παρουσιάζεται από τον Δ. Μάτσα για την προϊστορική περίοδο και τον Δ. Τριαντάφυλλο για τους ιστορικούς χρόνους.

Η ενότητα ξεκινά με τον νομό Ξάνθης, πλούσιο σε ίχνη ανθρώπινης παρουσίας καθ' όλη την αρχαιότητα. Η προϊστορία του νομού (Κ. Καλλιντζή, Σ. Παπαδόπουλος) σώζει θέσεις που ανάγονται στην 6η χιλιετία π.Χ. και οι ιστορικοί χρόνοι (Κ. Καλλιντζή) μαρτυρούν ότι ο συνδυασμός ιστορίας και αρχαιολογίας είναι απαραίτητος για τη σκιαγράφηση των αιώνων αυτών. Έτσι, ενώ η πλειονότητα των ιστορικών πηγών μέχρι την ελληνιστική περίοδο αφορά κυρίως την πεδινή περιοχή, η αρχαιολογική έρευνα δείχνει ότι και η ορεινή ζώνη έσφυζε από ζωή. Τα Άβδηρα (Κ. Καλλιντζή), ιωνική αποικία και πατρίδα του Δημόκριτου, είναι πόλη στην παράλια πεδινή περιοχή. Το Φρούριο της Καλύβας (Δ. Τριαντάφυλλος) κυριαρχεί στην κορυφή υψώματος παίζοντας τον ρόλο του τοποτηρητή από την εποχή του Φιλίππου Β' μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ.

Ο νομός Ροδόπης σώζει ίχνη ανθρώπινης δράσης από τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο, με σημαντική ακμή στα νεολιθικά χρόνια, όπως δείχνει η Παραδημή. Τα δεδομένα της προϊστορικής περιόδου παρουσιάζονται από τον Δ. Μάτσα που συνεχίζει το αφήγημα και για τους ιστορικούς αιώνες, μέσα από τις πηγές, τις αρχαίες θέσεις και την τοπογραφία τους. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η Μαρώνεια (Χ. Καραδήμα), αποικία της Χίου. Η Στρώμη (Δ. Τριαντάφυλλος, Δ. Τερζοπούλου), η ανατολικότερη αποικία των Θασίων στη θρακική περαία, έχει σχετισθεί με τον οικισμό στη Χερσόνησο της Μολυβωτής.

Ο νομός Έβρου αποτελεί το ανατολικό άκρο της ελληνικής Θράκης. Το ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα δίνεται για τους προϊστορικούς χρόνους από τον Δ. Μάτσα και για τους ιστορικούς από τον Δ. Τριαντάφυλλο. Η νεολιθική Μάκρη (Ν. Ευστρατίου) παρέχει σημαντικά δεδομένα για την εξέλιξη της προϊστορικής Θράκης, ξετυλίγοντας την πορεία μιας μικρής γεωργοκτηνοτροφικής κοινότητας. Δίπλα της γεωγραφικά, αλλά χιλιετίες μεταγενέστερη, η αρχαία Ζώνη (Π. Τσατσοπούλου-Καλούδη) φέρνει στο φως μια αποικία της Σαμοθρακικής περαίας πολεοδομικά οργανωμένη και ακμαία. Τους ρωμαϊκούς χρόνους εκπροσωπεί η Πλωτινόπολη (Μ. Κουτσουμανής), που ιδρύθηκε από τον ρωμαίο αυτοκράτορα Τραϊανό. Σημαντικά ευρήματα από εδώ είναι η χρυσή προτομή του Σεπτίμιου Σεβήρου και τα ψηφιδωτά, ανάμεσα στις μορφές των οποίων ξεχωρίζει ο προσωποποιημένος Έβρος και η ίδια η πόλη. Στον μοναδικής διατήρησης ταφικό τύμβο της Μικρής Δοξιπάρas-Ζώνης μας οδηγούν οι Δ. Τριαντάφυλλος και Δ. Τερζοπούλου. Πρόκειται για τον μεγαλύτερο τύμβο που έχει ανασκαφεί στην ελληνική Θράκη και σώζει σημαίνουσες μαρτυρίες για τα ταφικά έθιμα και τις δοξασίες στη ρωμαϊκή περίοδο.

Η πανοραμική εικόνα του Δέλτα του ποταμού Έβρου, με την οποία κλείνει το κύριο σώμα του βιβλίου, δίνει την αφορμή να επισημάνουμε την υψηλή ποιότητα εικονογράφησης που αποτελεί συστατικό στοιχείο της τεκμηρίωσης και της αισθητικής αξίας των τόμων της ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ. Για τις πρωτότυπες και συχνά δημοσίευτες λήψεις του βιβλίου, ιδιαίτερα θα θέλαμε να αναφερθούμε στους φωτογράφους Γ. Γερόλυμπο, Ν. Δανηλίδη, Ορ. Κουράκη, Τ. Πασιαλή, Γ. Πούπη, Στ. και Ν. Στουρνάρα, και Π. Γκούμα που προσέφεραν τις πλέον ενδεδειγμένες φωτογραφίες για τον εμπλουτισμό των κειμένων. Επίσης, να ευχαριστήσουμε τα φωτογραφικά αρχεία όλων των Εφορειών Αρχαιοτήτων της Μακεδονίας και της Θράκης, του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και των Πανεπιστημιακών Ανασκαφών.

Στο τέλος του τόμου παρατίθεται συγκεντρωτικά η βιβλιογραφία, ανά κεφάλαιο και λήμμα, για την περαιτέρω αναζήτηση πληροφοριών και τεκμηρίωσης. Σύντομα βιογραφικά σημειώματα παρουσιάζουν τους 85 συντελεστές του έργου στους αναγνώστες.

Ο τόμος εκδίδεται ύστερα από την απαιτητική προετοιμασία επτά χρόνων. Βασικός τροφοδότης και άξονας των περιεχομένων του υπήρξε το πολυσχιδές έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Πολιτισμού, από το δυναμικό της οποίας προέρχονται οι πλείστοι των συγγραφέων. Για τις έρευνες πεδίου που διενεργούν τα ελληνικά και ξένα Πανεπιστήμια και τα επιστημονικά-ερευνητικά Ιδρύματα, τα κεφάλαια υπογράφουν οι διευθυντές τους. Όλοι οι συγγραφείς δέχθηκαν ασμένως να συνθέσουν πρωτότυπα κείμενα για την έκδοση αυτή, επιδεικνύοντας υπομονή και πνεύμα συνεργασίας στο απαιτητικό έργο της εκδοτικής προεργασίας. Οι επιμελητές νιώθουμε βαθιά ανάγκη να ευχαριστήσουμε εκείνους που με τα γραπτά τους συνέδραμαν τον ανά χείρας τόμο, αλλά και τους συναδέλφους αρχαιολόγους που βοήθησαν στον εμπλουτισμό και την τελική του μορφή.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνονται στην ομ. καθηγήτρια Στέλλα Δρούγου για τον συγγραφικό συντονισμό των ενοτήτων «Βεργίνα / Αιγαί», στον ομ. καθηγητή Μιχάλη Τιβέριο για τη συνδρομή του σε θέματα περιεχομένου, στον ομ. καθηγητή Δημήτρη Παντερμαλή για την απλόχερη προσφορά του αρχείου της Ανασκαφής Δίου, στον ε.τ. Διευθυντή του ΚΕΡΑ-ΕΙΕ Μιλτιάδη Χατζόπουλο για τις ακαδημαϊκές συμβουλές, στον Έφορο Αρχαιοτήτων ε.τ. Δημήτρη Μάτσα για τον καθοδηγητικό του ρόλο στην ενότητα της Θράκης, στην Έφορο της ΕΦΑ Ξάνθης Κωνσταντίνα Καλλιντζή, στην επ. καθηγήτρια Ευρυδίκη Κεφαλίδου για τη φιλική συνδρομή της, στην Έφορο Αρχαιοτήτων ε.τ. Έφη Πουλάκη-Παντερμαλή για την παραχώρηση υλικού από έρευνές της στην Ημαθία, στους ανασκαφείς Μαρία Αποστόλου (Άλωρος Ημαθίας), Σοφία Ασουχίδου (Κριαρίτσι Χαλκιδικής), Μάγδα Βάλλα (Καλίνδοια), Ζωή Τσιρτσώνη (Ντικιλί Τας), Γιάννη Σουκάντο και Σπύρο Θερμό (ανασκαφή Οφρυνίου) για την ενίσχυση της τεκμηρίωσης του τόμου. Επίσης, στις συγγραφείς Λ. Στεφανή (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης) και Δ. Μαλαμίδου (Εφορεία Αρχαιοτήτων Καβάλας), που με προθυμία βοήθησαν σε καίρια σημεία το έργο μας. Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται, τέλος, στην αρχαιολόγο Νατάσα Μιχαηλίδου (Ερευνητικό Κέντρο «Αθηνά») για την προετοιμασία των βιογραφικών σημειωμάτων και τους ελέγχους της βιβλιογραφίας, τον Δρα Παύλο Καρβώνη για τη μετάφραση του κεφαλαίου «Φίλιπποι» και τη Δρα Μαριάννα Νικολαΐδου για τη συμβολή της στο λήμμα των «Σιταγρών».

Όπως συνέβη και στους προηγούμενους τόμους της σειράς ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, ο σοφός φίλος Δρ. Άγγελος Ματθαίου μας συμβούλεψε περί των επιγραφών. Η φιλολογική επιμέλεια των κειμένων, με πλείστες διορθώσεις και βελτιώσεις της τελικής μορφής του βιβλίου, οφείλεται στην αρχαιολόγο Κική Μπίρταχα και η δημιουργία των πρωτότυπων χαρτών στη συνεργατιά μας Κέλλυ Καλογήρου.

Οι επιμελητές επιθυμούμε, τέλος, να εκφράσουμε θερμές ευχαριστίες προς τον Εκδοτικό Οίκο ΜΕΛΙΣΣΑ για την τιμητική ανάθεση του ανά χείρας τόμου και να αναφερθούμε στις άοκνες προσπάθειες της Άννης και Αθηνάς Ραγιά μέχρι αυτός να φτάσει στο τυπογραφείο, τον Ιούλιο του 2017.

Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Δέσποινα Τσιαφάκη
Ερευνητικό Κέντρο «Αθηνά»

Εμφάνιση του ανθρώπου

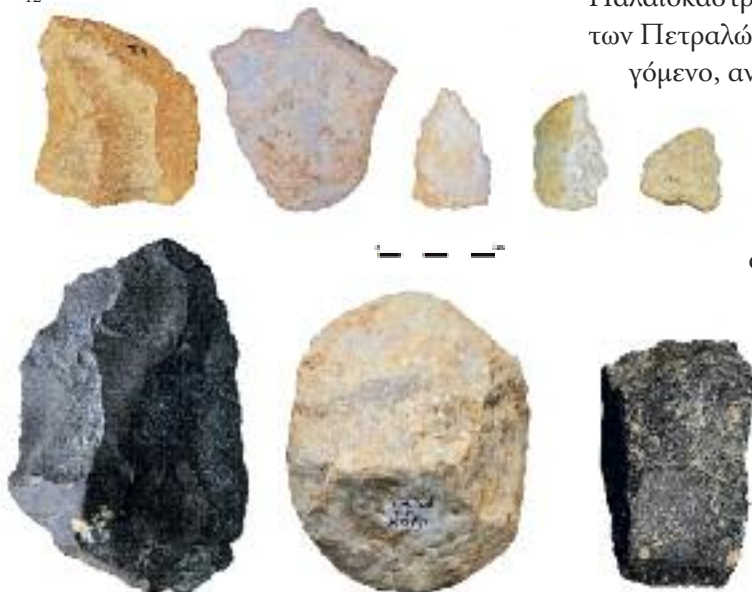
ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ

Κατώτερη Παλαιολιθική	1.500.000 - 250.000
Μέση Παλαιολιθική	250.000 - 38.000
Πρώιμη Μέση Παλαιολιθική	250.000 - 100.000
Μέση Παλαιολιθική (Μουστερία)	100.000 - 38.000
Ανώτερη Παλαιολιθική	38.000 - 8000 π.Χ.
Πρώιμη Ανώτερη Παλαιολιθική	38.000 - 33.000 π.Χ.
Ωρινιάκια	33.000 - 24.000 π.Χ.
Γραβέττιο	25.000 - 17.000 π.Χ.
Επιγραβέττιο	18.000 - 8000 π.Χ.

11. Διάγραμμα των χρονολογικών φάσεων της Παλαιολιθικής εποχής. Παρά την έλλειψη επαρκών ασφαλών δεδομένων από τον ελλαδικό χώρο, για την υποδιαίρεση της Παλαιολιθικής εποχής ακολουθούνται σε γενικές γραμμές αντίστοιχα σχήματα, που γίνονται ευρέως αποδεκτά για την υπόλοιπη Ευρώπη.

12. Χαλκιδική, οπήλαιο Πετραλώνων. Χαρακτηριστικά λίθινα τέχνηρα. Στην επάνω σειρά εικονίζονται φρολίδα και οδοντωτά εργαλεία διαφόρων τύπων. Στην κάτω σειρά εικονίζονται πυρήνας και πυρηνόμορφα εργαλεία. Για την κατασκευή της λιθοτεχνίας χρησιμοποιήθηκαν πρωτίστως χαλαζίας και βωξίτης, κατ' εξαίρεση δε πυριτόλιθος. Μουσείο Πετραλώνων.

12

Αν ληφθεί υπόψη ότι η πιθανότερη οδός μετανάστευσης την οποία θα ακολούθησαν οι πρώτοι άνθρωποι, μετά την έξοδό τους από το αφρικανικό λίκνο, για να «κατακτήσουν» την Ευρώπη, διέρχεται από τη Μέση Ανατολή, τη Μικρά Ασία και τη Βαλκανική, είναι σχεδόν βέβαιο ότι η Θράκη και η Μακεδονία θα ήταν από τις πρώτες περιοχές της ευρωπαϊκής ηπείρου που κατοικήθηκαν από τον Άνθρωπο, ήδη από την Κατώτερη (Αρχαιότερη) Παλαιολιθική. Εξάλλου, καθόλη τη διάρκεια της Παλαιολιθικής εποχής (εικ. 11) ο βορειοελλαδικός χώρος, με τις εκτεταμένες πεδιάδες, τα μεγάλα ποτάμια και τις λίμνες, αποτέλεσε ευνοϊκό τόπο εγκατάστασης. Δεν υπάρχει, συνεπώς, αμφιβολία ότι αυτός είχε κατοικηθεί σε όλη τη διάρκεια αυτής της μακρόχρονης περιόδου και θα έχει διασώσει άφθονα κατάλοιπά της.

Παρόλα αυτά, τα ευρήματα είναι εξαιρετικά σπάνια έως τώρα, προφανώς εξαιτίας της απουσίας ερευνών, η οποία, με τη σειρά της, οφείλεται κυρίως στη δυσχέρεια των περισσότερων Ελλήνων αρχαιολόγων να αναγνωρίσουν, να διασώσουν και να μελετήσουν τα παλαιολιθικά κατάλοιπα. Δίχως αμφιβολία, ο μελλοντικός πολλαπλασιασμός των ειδικών επιστημόνων και των σχετικών ερευνών θα οδηγήσει σε πολλαπλασιασμό των αντίστοιχων ευρημάτων.

Όπως είναι γνωστό, η διερεύνηση της Παλαιολιθικής εποχής στην Ελλάδα άρχισε με πολύ μεγάλη καθυστέρηση, σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη, και παραμένει ακόμη στο περιθώριο της εν γένει αρχαιολογικής έρευνας. Στη Μακεδονία και τη Θράκη άρχισε ακόμη πιο αργά από τις άλλες περιοχές και οι ερευνητικές προσπάθειες εξακολουθούν να είναι ελάχιστες. Τα πρώτα παλαιολιθικά ευρήματα χρονολογούνται από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, όταν, στο περιθώριο των βρετανικών ερευνών στη γειτονική Ήπειρο, συνεργάτες του E. Higgs περιονέλεξαν τρία μεμονωμένα λίθινα τέχνηρα κοντά στο Παλαιόκαστρο Κοζάνης. Λίγο νωρίτερα, το 1960, είχε ανακαλυφθεί το περίφημο κρανίο των Πετραλώνων. Στο σπήλαιο αυτό υλοποιήθηκε και το μόνο μεγάλο, έστω και αμφιλεγόμενο, ανασκαφικό πρόγραμμα, στο δεύτερο μισό της επόμενης δεκαετίας. Κατά τα

λοιπά, ο χώρος της Μακεδονίας και Θράκης αποτέλεσε πεδίο μεμονωμένων και σύντομων ερευνών, μικρής κλίμακας, ενώ την εικόνα συμπληρώνουν τυχαία ευρήματα που εντοπίστηκαν στο περιθώριο ευρύτερων ερευνητικών προγραμμάτων. Αναμφίβολα, η ουσιαστική απουσία ανασκαφών αφήνει μεγάλο και δυσαναπλήρωτο κενό. Με λίγα λόγια, τα έως τώρα ευρήματα αντιπροσωπεύουν ελάχιστο μέρος των σωζόμενων καταλοίπων και η εικόνα που έχουμε για την Παλαιολιθική εποχή στη Μακεδονία και τη Θράκη είναι εξαιρετικά αποσπασματική και ελλιπής. Πιο συγκεκριμένα, τα ευρήματα τεκμηριώνουν μεν την ανθρώπινη παρουσία, αλλά δεν μπορούν να δώσουν ασφαλή στοιχεία για τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, την οικονομία, το περιβάλλον και την ακριβή χρονολόγηση των εγκαταστάσεων.

ΣΠΗΛΛΑΙΟ ΠΕΤΡΑΛΩΝΩΝ Η σημαντικότερη παλαιολιθική θέση της βόρειας Ελλάδας (και όχι μόνο) που γνωρίζουμε μέχρι σήμερα είναι αναμφισβήτητα το σπήλαιο Πετραλώνων. Εδώ ανακαλύφθηκε το ομώνυμο κρανίο, το αρχαιότερο ανθρώπινο λείψανο του ελλαδικού χώρου, καθώς επίσης παλαιοντολογικά και αρχαιολογικά κατάλοιπα της Κατώτερης Παλαιολιθικής, με την ηλικία των αρχαιότερων από αυτά να φθάνει ίσως και 700.000 χρόνια. Πρόκειται, δηλαδή, για την πρωιμότερη αρχαιολογική θέση της χώρας μας και μία από τις παλαιότερες της Ευρώπης.

Το σπήλαιο είναι λαβυρινθώδες, με μεγάλες αίθουσες κατάκοσμες από πολύχρωμους σταλαγμίτες. Η επίχωσή του έχει πάχος πάνω από 15 μ. και στην επιφάνειά της έχουν αναπτυχθεί μεγάλοι σταλαγμιτικοί σχηματισμοί (εικ. 14, 710). Όλα σχεδόν τα στρώματα περιέχουν παλαιοντολογικά κατάλοιπα, ενώ ορισμένα περιέχουν και αρχαιολογικά. Η ακριβής ηλικία των αποθέσεων δεν είναι γνωστή με βεβαιότητα, αλλά με βάση τα παλαιοντολογικά ευρήματα εκτιμάται ότι καλύπτουν το διάστημα πριν από 700.000 έως 300.000 χρόνια περίπου. Χρονολογούνται, συνεπώς, από το Μέσο Πλειστόκαινο και την αντίστοιχη αρχαιολογική περίοδο της Κατώτερης Παλαιολιθικής.

Τα παλαιοντολογικά ευρήματα περιλαμβάνουν κυρίως πολυάριθμα κατάλοιπα σαρκοβόρων ζώων, τα οποία χρησιμοποιούσαν το σπήλαιο ως καταφύγιο, καθώς και φυτοφάγων, που είχαν αποτελέσει λεία των προηγούμενων. Τα μόνα αρχαιολογικά κατάλοιπα που έχουν αναγνωρισθεί με ασφάλεια έως σήμερα είναι τα λίθινα τέχνηρα. Αναμφίβολα θα υπήρχαν και οστά ζώων, κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας (διατροφικά κατάλοιπα), αλλά η έως τώρα έρευνα δεν τα έχει αναγνωρίσει. Όλα αυτά τα ευρήματα μαρτυρούν ότι το σπήλαιο χρησίμευε για αρκετές εκατοντάδες χιλιαίτες ως καταφύγιο σαρκοβόρων ζώων αλλά και ως χώρος ανθρώπινης δραστηριότητας. Άνθρωποι και σαρκοβόρα δεν συνυπήρχαν, βέβαια, αλλά θα εναλλάσσονταν.

13. Χαλκιδική, σπήλαιο Πετραλώνων. Το κρανίο του Ανθρώπου των Πετραλώνων (εμπρόσθια όψη). Αρχικά αποδόθηκε στο είδος *Homo neanderthalensis*, αργότερα στο *Homo erectus*, ενώ σήμερα αποδίδεται στο *Homo heidelbergensis*. Ανήκε σε άτομο ηλικίας 20-25 ετών, με όγκο εγκεφάλου περίπου 1.200 κυβικών εκατοστών. Παρά τις διαφωνίες που έχουν ανακύψει σχετικά με τη χρονολόγησή του, σήμερα οι περισσότερες απόψεις συγκλίνουν ότι η ηλικία του κυμαίνεται μεταξύ 150.000 και 300.000 ετών. Μουσείο Γεωλογίας-Παλαιοντολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

14. Χαλκιδική, σπήλαιο Πετραλώνων. Μεγάλοι σταλαγμιτικοί σχηματισμοί καλύπτουν την επιφάνεια των αποθέσεων που έχουν σωρευθεί κάτω από την αρχική είσοδο του σπηλαίου. Το σπήλαιο ανακαλύφθηκε το 1959 και το επόμενο έτος βρέθηκε στο εσωτερικό του το γνωστό ανθρώπινο κρανίο. Οι επιφανειακές περισυλλογές και ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν τα επόμενα χρόνια στο εσωτερικό του, αρχικά από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια από την Ανθρωπολογική Εταιρεία Ελλάδος, απέφεραν πολλά παλαιοντολογικά και αρχαιολογικά ευρήματα.

15

15. Παλαιόκαστρο Κοζάνης. Αμφιπρόσωπος «αχελαίος» χειροπέλεκυς από πράσινο τραχύτη. Με βάση τη μορφολογία του, τοποθετείται στην πρώιμη Μέση Παλαιολιθική (250.000-100.000 π.Χ.). Χαρακτηρίζεται από το μικρό πάχος, την πλευρική και μετωπική συμμετρία, καθώς και τις καλοσχηματισμένες κόψεις, που έχουν προκύψει από την επιμελημένη δευτερογενή επεξεργασία. Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης.

16

17

Τα οστέινα κατάλοιπα ανήκουν σε πολλά είδη ζώων: διάφορα είδη αρκούδων και υαινών, λιοντάρια, αλλά και μικρότερα σαρκοβόρα (λύκους, αλεπούδες), καθώς και άλογα, ρινόκερους, βίσωνες (ή ταύρους), αίγαγρους, ελαφοειδή και κάπρους. Εκτός από αυτά, έχουν βρεθεί και πολυάριθμα κατάλοιπα από μικρά σπονδυλωτά (πτηνά, τρωκτικά, ερπετά κ.ά.). Δυστυχώς, η απουσία λεπτομερών ανασκαφικών δεδομένων και η επακόλουθη αδυναμία απόδοσης αυτών των καταλοίπων σε συγκεκριμένες περιόδους δεν επιτρέπει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τις αντίστοιχες περιβαλλοντικές συνθήκες.

Τα λίθινα τέχνηρα, τα μόνα ασφαλή αρχαιολογικά ευρήματα, τεκμηριώνουν την ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα μέσα στο σπήλαιο. Απαρτίζουν ένα αρχαίο λιθοτεχνικό σύνολο, το κύριο μέρος του οποίου αποτελείται από φολίδες και ακανόνιστα θραύσματα, συνήθως μικρού μεγέθους, αρκετά από τα οποία έχουν δεχθεί δευτερογενή επεξεργασία και έχουν μετατραπεί σε εργαλεία, με συχνότερα τις εγκοπές, τα οδοντωτά και τα ξέστρα (εικ. 12). Περιλαμβάνει επίσης και λίγα μεγάλα πυρηνόμορφα εργαλεία, κυρίως λειάνιστρα μονής και διπλής όψης (choppers, chopping-tools), καθώς και πολύεδρα, ενώ απουσιάζουν παντελώς οι αχελαίοι χειροπελέκες.

Το ανθρώπινο κρανίο που βρέθηκε εδώ αποτελεί το σημαντικότερο εύρημα του σπηλαίου, καθότι εξαιρετικά σπάνιο και άριστα διατηρημένο (εικ. 13). Ανήκει στο είδος *Homo heidelbergensis*, σε ένα πρώιμο μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στον *Homo erectus* και τον αρχαίο *Homo sapiens* (Ανατομικά Σύγχρονο Άνθρωπο). Δυστυχώς, το γεγονός ότι βρέθηκε εκτός στρωματογραφικής συνάφειας καθώς και οι συνθήκες ανεύρεσής του καθιστούν εξαιρετικά δύσκολο και επισφαλές τον συσχετισμό του με τα άλλα ευρήματα, αλλά και την ίδια τη χρονολόγησή του. Σε κάθε περίπτωση, σήμερα η ηλικία του εκτιμάται μεταξύ 150.000 και 300.000 ετών.

ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Από τη Δυτική Μακεδονία και ειδικότερα από την περιοχή του Παλαιόκαστρου Κοζάνης προέρχεται ένας αχελαίος χειροπέλεκυς (εικ. 15), πιθανότατα της πρώιμης Μέσης Παλαιολιθικής καθώς και δύο ακόμη τέχνηρα. Όπως προαναφέρθηκε, πρόκειται για τα πρώτα παλαιολιθικά ευρήματα από τη Μακεδονία, που συλλέχθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1960.

Μεταγενέστερες έρευνες σε διάφορα σημεία της κοιλάδας του Αλιάκμονα απέφεραν λίγα ευρήματα, κυρίως λίθινα τέχνηρα διαφόρων περιόδων της Παλαιολιθικής εποχής, τα οποία τεκμηριώνουν την ανθρώπινη παρουσία, αλλά δεν παρέχουν περισσότερα στοιχεία. Τέλος, εκτεταμένες επιφανειακές έρευνες που διενεργούνται σε μεγάλο υψόμετρο στην Πίνδο, στην περιοχή της Σαμαρίνας, έχουν αποφέρει πολυάριθμα λίθινα τέχνηρα, κυρίως της Μέσης και της Ανώτερης Παλαιολιθικής (εικ. 145) καθώς και μεταγενέστερων περιόδων.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Εκτός από το σπήλαιο Πετραλώνων, η Κεντρική Μακεδονία έχει δώσει λίγα ακόμη παλαιολιθικά ευρήματα. Εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα που διενεργήθηκε στη λεκάνη του Λαγκαδά απέφερε, μεταξύ των άλλων ευρημάτων, και λίγα παλαιολιθικά λίθινα τέχνηρα, τα οποία όμως δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια, καθότι είναι μη διαγνωστικά και βρέθηκαν εκτός στρωματογραφικής συνάφειας.

Πρόσφατες έρευνες στην κοιλάδα του Αξιού οδήγησαν στον εντοπισμό παλαιολιθικών καταλοίπων σε πολλές θέσεις στα δυτικά πρηνή της κοιλάδας και ειδικότερα στις ανα-

βαθμίδες των ρεμάτων που συμβάλλουν στον Αξιό. Πρόκειται σχεδόν αποκλειστικά για λίθινα τέχνηρα της Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής, προερχόμενα τόσο από καταυλισμούς όσο και από λατομεία πρώτης ύλης.

Ακόμη δυτικότερα, σε ένα από τα πολλά σπήλαια της περιοχής των Λουτρών Αριδαίας (Πόζαρ), ανάμεσα σε πολυάριθμα παλαιοντολογικά κατάλοιπα, βρέθηκαν και ελάχιστα λίθινα τέχνηρα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, τα οποία μαρτυρούν την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Στο βορειοδυτικό άκρο της λεκάνης της Δράμας, από τους πρόποδες του Φαλακρού όρους πηγάζει ο ποταμός Αγγίτης, αφού προηγουμένως, κατά την υπόγεια διαδρομή του στα έγκατα του βουνού, έχει δημιουργήσει το σπήλαιο Μααρά (εικ. 941). Σε απόσταση μόλις λίγων μέτρων από το σημείο όπου ο ποταμός εξέρχεται στην επιφάνεια, οι εργασίες διάνοιξης τεχνητής εισόδου για την επίσκεψη του σπηλαίου έφεραν στο φως απολιθωμένα οστά και λίθινα τέχνηρα. Η σύντομη δοκιμαστική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε δύο κύριους απολιθωματοφόρους ορίζοντες, οι οποίοι περιέχουν κατάλοιπα προερχόμενα από κυνηγετικούς καταυλισμούς του τέλους της Μέσης Παλαιολιθικής και ενδεχομένως των αρχών της Ανώτερης Παλαιολιθικής (εικ. 16). Τα οστέινα κατάλοιπα του ανώτερου στρώματος ανήκουν κυρίως σε άλογα και πολύ σπανιότερα σε ελαφοειδή (μεγάκερους, ελάφια) και αρκούδες, ενώ εκείνα του κατώτερου στρώματος περιλαμβάνουν επιπλέον και κατάλοιπα ρινόκερου και μαμούθ, είδη που ζούσαν σε ψυχρό και στεπώδες περιβάλλον. Τα λίθινα τέχνηρα, κατασκευασμένα από χαλαζία και πυριτόλιθο, είναι χαρακτηριστικά της όψιμης Μέσης Παλαιολιθικής (εικ. 940).

Ένα ιδιαίτερο εύρημα αποτελεί το σύνολο των παλαιολιθικών ορυχείων ώχρας στην τοποθεσία Τζίνες της νότιας Θάσου, η οποία κατά το μεγαλύτερο μέρος της Παλαιολιθικής εποχής, και ειδικότερα κατά τις παγετώδεις περιόδους, αποτελούσε μέρος της ηπειρωτικής χώρας. Εδώ εντοπίστηκαν τουλάχιστον 20 σημεία εξόρυξης και ανασκάφηκαν τέσσερα ορυχεία, που αποτελούνταν από οριζόντιες «στοές» εξόρυξης (εικ. 17). Η χρονολόγηση ενός δείγματος έδωσε ηλικία 20.300 π.Χ.

ΘΡΑΚΗ Πέρα από κάποια παλαιότερα σποραδικά ευρήματα από την πεδιάδα του Έβρου, στις αρχές της δεκαετίας του 1990 συλλέχθηκαν λίγα λίθινα τέχνηρα της Μέσης Παλαιολιθικής στο περιθώριο ευρύτερης επιφανειακής έρευνας στην πεδιάδα της Ροδόπης.

Λίγο νοτιότερα, στην περιοχή των Πετρωτών, ένας μεγάλος λόφος από πυριτιωμένο δακτιοειδή ανδεσίτη (εικ. 18, 1032) χρησίμευσε ως πηγή πρώτης ύλης για την κατασκευή λίθινων τέχνηρων σε όλες τις περιόδους του παρελθόντος, από την Παλαιολιθική εποχή έως τα σύγχρονα μεταπολεμικά χρόνια. Η εξαιρετικά μακρόχρονη χρήση του ως λατομείου έχει αφήσει επιτόπου τεράστιο πλήθος προϊόντων και υποπροϊόντων της κατεργασίας του λίθου. Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του υλικού αποτελείται από μη διαγνωστικά τέχνηρα, κυρίως υποπροϊόντα της κατεργασίας, και μόνο ένα μικρό μέρος τους μπορεί να διαγνωσθεί. Μεταξύ των τελευταίων περιλαμβάνονται και παλαιολιθικά τέχνηρα, κυρίως της Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής.

16. Δράμα, σπήλαιο Μααρά. Αποκάλυψη οστέινων καταλοίπων κοντά στην είσοδο. Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως δύο κύριους απολιθωματοφόρους ορίζοντες, τα ευρήματα των οποίων αντιστοιχούν πιθανότατα σε κυνηγετικούς καταυλισμούς της όψιμης Μέσης Παλαιολιθικής (50.000-38.000 π.Χ.) και, ενδεχομένως, των αρχών της Ανώτερης Παλαιολιθικής.

17. Θάσος, Τζίνες. Είσοδος παλαιολιθικού ορυχείου ώχρας στα νότια του νησιού. Από τα 20 ορυχεία που εντοπίστηκαν, τα περισσότερα αποτελούνταν από οριζόντιες στοές, στις οποίες η εξόρυξη γινόταν είτε με σφήνες από κέρατα και αιχμηρά οστά είτε με άμεση κρούση με κροκάλες. Η χρήση της ώχρας άρχισε κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική από τους Ανατομικά Σύγχρονους Ανθρώπους (*Homo sapiens*), πιθανότατα για συμβολικούς-λατρευτικούς σκοπούς.

18. Πετρωτά Ροδόπης. Γενική άποψη του πυριτιωμένου «Βράχου». Ο πυριτιωμένος δακτιοειδής ανδεσίτης (πυριτόλιθος), από τον οποίο αποτελείται, χρησιμοποιήθηκε ως πρώτη ύλη για την κατασκευή λίθινων τέχνηρων σε όλες τις περιόδους του παρελθόντος. Η μακροχρόνια και εντατική εκμετάλλευση του λόφου ως λατομείου έχει αφήσει τεράστιο πλήθος υποπροϊόντων, τόσο στη βάση του κατακόρυφου βράχου που επιστέφει την κορυφή του, όσο και σε όλη την έκταση των κλιτύων του.

18

